

AZ AGRESSZIÓ MINT MORÁLIS SÉRTÉS

BARCSI TAMÁS

1. AZ ELISMERÉSI SÉRELMEK ÉS AZ AGRESSZIÓ

A következőkben az elismerés és az agresszió néhány összefüggését vizsgálom meg, részben Dosztojevszkij művei alapján. Kiindulópontom Axel Honneth elismerés-elmélete, amely a *fiatal Hegel* koncepciójára vezethető vissza. Hegel *Az erkölcsiség rendszerében a kölcsönös elismerés három formáját* tételezi: a szeretetet (a család szférájában), a jogi elismerést (a polgári társadalom szférájában) és a társadalom tagjainak az állam szférájában végbemenő szolidáris viszonyait (a társadalmi rend újratermeléséhez hozzájáruló tulajdonságok elismerését). Az elismerési szférák között a *harc közvetít*, hiszen a személyiségnek az az igénye, hogy újabb és újabb dimenziókban kapjon elismerést, interszubjektív konfliktushoz vezet, amely mindig csak az elismerés újabb szférájában oldható fel.¹ Hegel a jénai *Reálfilozófiá*-ban az elismerés, illetve az elismerésért vívott harc egyes megvalósulási formáit már tudatfilozófiai szempontból fejti ki.² A *jogfilozófia alapvonalai*-ban visszatér az elismerés három formája: Hegel itt is megkülönbözteti egymástól a családot, a polgári társadalmat és az államot. Honneth saját elméletét a hegeli felosztásra alapozva fejti ki, figyelembe véve Mead szociálpszichológiájának eredményeit. Honneth is megkülönbözteti az elismerés három formáját, ezek hiányát morális sértésnek, illetve megvetésnek nevezi, álláspontja szerint a morális sérülések lehetőségére az emberi életformák interszubjektív-tásából adódik. Egy lelki sérelem akkor válik *morális sértéssé*, ha az érintett ebben olyan cselekedetet lát, amely őt a maga *jólétének lényeges aspektusai*-ban szándékosan *megveti*. Az emberi lények azért sérthetők meg morálisan, mert *identitásukat az önmagukhoz fűződő gyakorlati viszony* felépítésének köszönhetik, ez pedig *más emberek* igenlésére és *támogatására szorul*. A *morál* Honneth értelmezésében azoknak a beállítottságoknak az összessége, amelyeket kölcsönösen el kell sajátítanunk ahhoz, hogy *megóv*hassuk magunkat mindazoktól a *sérülésektől*, amelyek az önmagunkhoz fűződő viszony kommunikatív előfeltevéseiből következnek. A morális álláspontnak az *elis-*

¹ Axel Honneth: *Elismerés és morális kötelesség* (Fordította: Weiss János, In. Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, Jelenkor, Pécs, 1997.) 154-156.

² Axel Honneth: *Harc az elismerésért*, Fordította: Weiss János, L' Harmattan, Budapest, 2013. 36-66

merés három formáját kell átfognia, mivel az emberi szubjektum csak akkor tud pozitív viszonyt kialakítani önmagával kapcsolatban, ha személyiségének integritása nem sérül az előbb említett módokon, ez viszont különböző elismerési formákat feltételez.³

a) Az önmagunkhoz fűződő gyakorlati viszony első szintjén elhelyezkedő elismerési viszony lehetővé teszi a *testhez kötődő önbizalom* kialakítását: az egyes ember olyan személyként kap elismerést, akinek szükségletei egy másik személy számára egyedülálló jelentőségűek. A *gondoskodás* vagy a *szerepet* fogalmaival írhatjuk le ezt a viszonyt. Honneth, kitágítva a hegeli szeretet-fogalmat, ide sorolja az erotikus párkapcsolaton kívül a szülő-gyermek viszonyt és a barátságot is.⁴ A morális sértések irányulhatnak egy személyiség *testi integritása* ellen: ebben az esetben egy személytől megvonják a lehetőséget, hogy fizikai jóléte fölött rendelkezhesen. A gyilkosságon kívül – amely megveti a fizikai jólét minden feltételét –, ide tartozik a fizikai bántalmazás, a kínzás, a megerőszakolás. Itt nem csak a testi fájdalomról van szó, hanem a teljes kiszolgáltatottság érzésének megéléséről. A testi sértés folytán az ember *elveszti* az önmagába és a világba vetett *bizalmát*.

b) Az önmagunkhoz fűződő gyakorlati viszony második szintjén az egyes ember olyan személyként kap elismerést, mint aki ugyanolyan morális kompetenciákkal rendelkezik, mint mások. Az univerzális egyenlőség megjelölésére a *morális elfogadás*, vagy a *jogi elismerés* fogalmát használhatjuk. Ez vezethet az *öntisztelet* kialakulásához. A személyiség *normatív önmegértése*, *morális kompetenciája* sérül, ha nem ismernek el egy személyt, mint morális ítéletalkotásra alkalmas szubjektumot. Ide sorolhatjuk a csalás, a félrevezetés individuális eseteit, illetve egyes társadalmi csoportok jogtól való megfosztásának, diszkriminálásának gyakorlatait: ez utóbbi esetekben az adott csoporthoz tartozó személyt morálisan alacsonyabb rendűnek tekintik, ez együtt jár az *öntisztelet hanyatlásával*.

c) Az önmagunkhoz fűződő gyakorlati viszony harmadik szintjén az egyes ember olyan személyként kap elismerést, mint akinek *képességei* valamely közösség számára konstitutív jelentőséggel bírnak, *életmódját*, önmegvalósítását (annak értékes voltát) közössége elfogadja. Honneth ezt az alternatív életmódokkal kapcsolatos *szolidaritás* fogalmával ragadja meg, amely támogatja az egyén *önmegbecsülésének* kialakulását. A szolidaritásnak ezt a fogalmát a hegeli erkölcsiséggel állíthatjuk párhuzamba.⁵ Morális sértésnek te-

³ *Elismerés és morális kötelesség* 160-162.

⁴ Vö. Weiss János: *Az elismerés elmélete*, Áron Kiadó, Budapest, 2004. 51-52.

⁵ Erre utal Weiss: i. m. 58. Hegel a *System der Sittlichkeit*ben arról ír, hogy az erkölcsiség nem más, mint az egyes embernek (mint a társadalom tagjának) tökéletes beemelése a közösségbe.

kinthető, ha valamely individuális vagy kollektív *életformától* vonják meg az elismerést, vagy ha egy adott közösségben valakinek nem ismerik el a *képességeit*. Ha az egyént ilyen módon vetik meg, akkor *önérték-tudatára*, *önmegbecsülésére* mérnek csapást, nem becülik meg, mint a közösség tagját (ez a köszönés elmulasztásától a stigmatizációig terjedhet), nem érezheti úgy, hogy a közösség jelentős tagjaként tekintenek rá⁶

Honneth koncepciója nem csak *személyiségelmélet*, hanem *társadalomelmélet* is, hiszen a szerző hangsúlyozza, hogy a megvetés tapasztalataival együtt járó affektív feszültség az *elismerésért vívott harccal* oldható fel, tehát ezek politikai ellenállási cselekvések alapjait is képezhetik. Nem részletezve a felmerülő kérdéseket, csak arra utalok, hogy a kollektív küzdelmek lehetősége a második és a harmadik elismerési formához kapcsolódóan van meg, hiszen – mutat rá Honneth – ezek már eleve rá vannak utalva bizonyos szociálisan generalizált kritériumokra, így a megvetés egyéni tapasztalatait úgy interpretálhatjuk, amelyek más egyedeket is érinthetnek.⁷

Az első elismerési forma megsértéseként Honneth a legdurvább, a testi integritás elleni irányuló *agresszív cselekedeteket* sorolja fel. A második formához kapcsolható sérelem, a jogoktól való megfosztás különböző agresszív megnyilvánulásokra ad lehetőséget a jogfosztott egyénekkal szemben, a harmadik formához pedig elsősorban az agresszió nem fizikai megvalósulási módjai sorolhatók. Honneth az első formához kapcsolódóan beszél konkrétan agresszióról, de az elismerés hiánya a másik két esetben is lehetőséget ad valamiféle agresszióra. Talán célszerű volna, ha az első forma megsértésén a szeretet, gondoskodás hiányát, megvonását értenénk elsősorban. A második esetben pedig a személy emberi méltóságának figyelmen kívül hagyásáról, az ember eszközként való használatáról kell beszélnünk: ha az emberi méltóság tisztelete megvalósul, akkor a legdurvább fizikai agressziótól már védve van az egyén. A harmadik forma alapfeltételét is ez jelenti: az ember csak abban az esetben képes kibontakoztatni önmagát, ha jogilag az életformája elismert. Ez persze nem a társadalmi elismerés meglétét, csupán az önkibontakoztatás lehetőségi feltételét és a legdurvább sértésektől való jogi védelmet jelenti. Honneth is hangsúlyozza, hogy a jogi elismerés mintái belenyomulnak a primér kapcsolatok belső szférájába, mert az egyest meg kell védeni attól a fizikai erőszaktól, amely az emocionális kötődés kényes egyensúlyában benne rejlik, illetve a szolidaritás feltételeire is hatást gyakorol a modern jogviszony, mivel

⁶ Az elismerési formákról és az elismerési sérelmekről lásd: Axel Honneth: *Elismerés és megvetés* (fordította: Weiss János, In. Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, Jelenkor, Pécs, 1997. *Elismerés és morális kötelesség*, illetve *Harc az elismerésért* 91-137.

⁷ *Harc az elismerésért* 157.

olyan normatív korlátozásokat léptet életbe, amelyeknek generálisan alá kell vetni a közösségteremtő értékhorizontokat.⁸

Ugyanakkor nyilvánvalóvá kell tenni, hogy a legdurvább *agresszív cselekedetek nem küszöbölhetők ki* pusztán az emberi méltóság tiszteletén alapuló jogrenddel, hiszen ezek a legtöbb esetben az első és a harmadik elismerési forma hiányára vezethetők vissza. A szeretet Honnethnél két szempontból is eltér a másik két elismerési formától: egyrészt az önbizalom megléte alkotja az önmegvalósítás minden fajtájának elementáris előfeltételét, másrészt a szeretettel összefonódó célok és vágyak nem általánosíthatók úgy, hogy nyilvános érdeké is válhatnának.⁹ Tehát minden jelentősége ellenére az első elismerési sérülésnek (a szeretet hiányát értve ez alatt) vagyunk leginkább kiszolgáltatva. Az önbizalom és a világba vetett bizalom hiánya, továbbá a harmadik elismerési sérülés, az önmegvalósítás hiánya miatti frusztráció az egyéni agresszió, vagy az önagresszió fontos okát jelentheti. Magyarázható ez azzal is, hogy az előbbi elismerési sérülés nem vonhat, az utóbbi sok esetben nem von maga után kollektív elismerési harcot.

2. AZ ELISMERÉSI SÉRELMEK ÉS AZ AGRRESSZIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI DOSZTOJEVSKIJNÉL

Tanulságos témánk szempontjából Dosztojevszkij nagy jelentőségű műveinek (*Feljegyzések az egérlyukból*, *Bűn és bűnhődés*, *A félkegyelmű*, *Ördögök*, *A kamasz*, *A Karamazov testvérek*) elismerés-elméleti problémáit tárgyalni.¹⁰ A legfontosabb dosztojevszkiji hősök főként az első és a harmadik elismerési formához kapcsolható sérülésekkel küzdenek. A hősök a belső rend állapotát, az ellentmondásos Szelf-részek integrációját a világgal szembeállított Énjük különlegességének önmaguk számára való felmutatásával vélik elérni. A másoktól elkülönült Én megkonstruálásával önelismerésre törekszenek. Számukra az a fontos, hogy önmagukat elismerjék, pontosabban az egyéni módon értelmezett önmegbecsülés (saját különlegességük, kiválóságuk tudata) a meghatározó.

a) A legtöbb hősnél a szeretet-hiány, tehát az első elismerési forma vonatkozásában fennálló sérülés jelentős mértékben hozzájárul énjük torzulásához, talán a legmeghatározóbb elismerési sérülés ebben a vonatkozásban

⁸ I. m. 171.

⁹ I. m. 157., 170.

¹⁰ A témának egy nagyobb tanulmányt is szenteltem, lásd: *A „Szív” méltósága. Az emberi méltóság és az elismerés problémája Dosztojevszkij műveiben*. Partitúra, 2014. 2.

mutatható ki. A magány, a diszfunkcionális, „véletlen” családok szerepét említhetjük. Az odülakó¹¹ magányosan, szeretet nélkül élt egész életében, de a legtöbb későbbi dosztojevszkiji lázadó hős is magányos (Raszkolnyikov¹², Nasztaszja Filippovna¹³, Kirillov¹⁴, Ivan Karamazov¹⁵, de ide sorolható Sztavrogin¹⁶, vagy akár Rogozsin¹⁷ és Dmitrij Karamazov¹⁸ társas magánya is). Az Én-központú hősöknél problematikus az apához fűződő viszony. Ennek kapcsán érdemes utalni A *Karamazov testvérek* tárgyalási beszédek ismeretető részére, amikor az ügyvéd megkérdőjelezi, hogy Fjodor Pavlovics valóban apja volt a gyermekeinek, hiszen vele kapcsolatban ez a szó nem igazán használható. „Apák, ne keserítsétek el gyermekeiteket!” – kiált fel az ügyvéd.¹⁹ A huszonéves, vagy még fiatalabb lázadó főhősök apja halott (Raszkolnyikov, Sztavrogin esetében), vagy magára hagyja gyermekét (Pjotr Verhovenszkij²⁰, Arkagyij Dolgorukij²¹, de a Karamazov testvéreknél is így van, Szmeryakovot ugyan magához veszi Fjodor Pavlovics, de szolgának tartja, nem ismeri el fiának). Nasztaszja Filippovna kislánykorában lett teljesen árva, gyámapja pedig fiatal lányként elcsábítja.

A dosztojevszkiji művekben sok esetben az *anya-gyermek kapcsolat vonatkozásában is problémák táthatók fel*. Az anyák gyermekük születése után *meghaltak* (Pjotr Verhovenszkij, Karamazov testvérek), vagy élnek, de *nem töltik be a szerepüket*, nincsenek jelen megfelelően gyermekük életében (Raszkolnyikov, Arkagyij Dolgorukij, Sztavrogin). A pszichoanalitikus szemléletű elemzések Raszkolnyikov tettének lelki háttereként az *anyához való viszonyt* is kiemelik – az ödipális értelmezések az anya által keltett bűntudatot hangsúlyozzák –, az öregasszony megölése tudattalan anyagyilkosságként is felfogható, a problémás anya-képet a regényben a „rossz anya-

¹¹ Dosztojevszkij: *Feljegyzések az egérlyukból*, Fordította: Makai Imre, Európa, Budapest, 1982.

¹² Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*, Fordította: Görög Imre és G. Beke Margit, Európa, Budapest, 1993.

¹³ Dosztojevszkij: *A félkegyelmű*, Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2002.

¹⁴ Dosztojevszkij: *Ördögök*, Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2005.

¹⁵ Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek I-II*. Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2004.

¹⁶ *Ördögök*: i. m.

¹⁷ *A félkegyelmű*: i. m.

¹⁸ *A Karamazov testvérek*: i. m.

¹⁹ Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek II*. kötet: i. m. 524.

²⁰ *Ördögök*: i. m.

²¹ Dosztojevszkij: *A kamasz* Fordította: Szöllősy Klára, Jelenkor, Pécs, 2007.

részek” szimbolizálják (az uzorásnőn kívül Katyerina Ivanovna).²² A mai pszichológiai interpretációk nem annyira az ödipális értelmezést preferálják, hanem inkább a korai anya-gyermek kapcsolatból eredő sérülések hatását tartják meghatározónak.²³

A pszichológiai elméletek rámutatnak, hogy a *bizalom* kialakulásában kitüntetett szerepe van a csecsemőkori és a kora gyermekkori anya-gyermek kapcsolatnak – ez így van S. Freudnál, E. Eriksonnál, M. Mahlernél, és a kötődéseméletek is erre utalnak –, ennek problematikussága bizalmatlansághoz (illetve elkerülő, megzavart, vagy ambivalens kötődéshez) vezethet. Karen Horney *alapszorongásról* ír, amelyet a szülőkkel való nem megfelelő kapcsolat fokozhat. Az alapszorongás legyőzésére szolgáló stratégiák túlzott használata szükségletté válhat, ezek a neurotikus szükségletek, amelyek *mások felé fordíthatják* (nem normális módon, pl. neurotikus szükséglet az elfogadásra), *másoktól elfordíthatják* (elhatárolódás, neurotikus teljesítmény-igény), illetve *ellen ellen fordíthatják* (pl. neurotikus igény a hatalomra) az egyént.²⁴ Dosztojevszkij Én-központú főhősei a társadalomban sem találják a helyüket (olykor további elismerési sérülésekkel is szembe kell nézniük), és *az idegenség tapasztalatából* adódó neurotikus szükségleteiket extrém módon elégítik ki. Ennek oka lehet az is, hogy a szülők, különösen az apa, a „tekintély” hiánya és a társadalom eszmei zűrzavara miatt *az erkölcsi-világnézeti támpontok is bizonytalanává válnak*. A Horney által leírt mindhárom stratégiára találhatunk példát, bár a második és a harmadik jellemző igazán a meghatározó hősöknél: a szenvedély emberei az első, az elhatárolódás eszméjét megfogalmazók a második, a másokat eszközként használó metafizikai lázadók a harmadik kategóriába sorolhatók. Érdeemes rámutatni, hogy azokból a szereplőkből, akiket fiatalon megfelelő módon befogadtak, illetve akik „új”, „valódi” apát találtak, nem lesz Én-központú lázadó (Miskin, Aljosa).²⁵

Fontos utalni arra, hogy a *szerelmi sérülés* is az első kategóriába sorolható. A szeretetre képtelen Én-központú hősök a szerelmet is elutasítják (ami újjászületésükhöz segíthetné őket: odúlakó, Sztavrogin), vagy olyan nőt idealizálnak, akik elutasítóak velük szemben, játszanak velük: ekkor a hősök

²² Tényi Tamás: *A (haldokló): A Szelf ellentmondásosságának mintázatai egy Raskolnyikov álomban és Nietzsche összeomlásában* (Psychiatria Hungarica 2013. 28.,3) 248-250.

²³ I. m. 248. 25. lábjegyzet.

²⁴ A neurotikus szükségletekről lásd: Karen Horney: *The Neurotic Personality of Our Time*, W. W. Norton & Company, New York, London, Third Edition, 1994., Horney elméletéről: Charles S. Carver-Michael F. Scheier: i. m., 282-283, 303. Freud, Erikson, Mahler elméletének és a kötődéseméletek alapjait is lásd itt.

²⁵ *A félkegyelmű*: i. m., *A Karamazov testvérek*: i. m.

önmegbecsülése függ attól, hogy övék lesz-e választottjuk (pl. Rogozsin, Verszilov²⁶, Dmitrij Karamazov, utóbbiak ráadásul két nő között vívódnak). Aglaja olyasmint lát bele Miskinbe, ami nincs is benne, ezért elvárásainak is képtelen megfelelni. Grusenyka viselkedését is erősen befolyásolják az első szerelmétől, a „régii”-től elszenvedett megaláztatások.

b) A másodikként említett elismerési formának, az emberi méltóság tiszteletének hiánya, az eszközzé-tétel Nasztaszja Filippovnáknak a legfőbb problémája, akit még félig-meddig gyerekként tesz a szeretőjévé Tockij. Nasztaszja Filippovnáknak emberi méltóságának sérelme az örültségig elhatalmasodik: *örült cselekedeteivel tiltakozik az ellen, hogy őt eszközként, dologként kezeljék*, amit használnak, aztán eldobnak, ami eladható és megvehető („én-rám mindenki csak alkudott” – mondja magáról).²⁷ Lázadó cselekedeteinek a lényege, hogy az őt kihasználni igyekvőket ő is használja a saját céljaira, *játszik azokkal, akik vele akartak/akarnak játszani*.

Külön említendőek azok a szereplők, akik emberi méltóságát, szabadságát, életét, akár radikális eszközzé-tétel során éppen *a vizsgált művek főhősei veszik semmibe önmegebecsülésük helyreállítása során*.²⁸ Ezek közül vannak „ártatlan” áldozatok, és olyanok, akik ugyan áldozatokká válnak, de maguk is „tettesek”, tehát vétkesek valamiféle elismerési sérelem okozásában.

c) A harmadik elismerési forma, *a társadalmi megbecsülés hiánya* a „lázádo” hősnőknél arra vezethető vissza, hogy *nem ismerik el a körülöttük lévőket, így tőlük nem is várhatják megbecsülésüket*. Mivel az általuk el nem ismert emberektől nem kaphatnak megbecsülést, ezért az egyéni módon felfogott önmegebecsülésre törekcszenek. A társadalomra ezek a hősök úgy tekintenek, mint amelyben nem élhet az ember „valódi” (a kiválóság értelmében vett) méltóságának megfelelően: mert elfogadhatatlan szerepeket kínál, mert az emberi viszonyok csupán érdek-viszonyok, Istenre és a szeretetre hivatkozva mindenki csak saját érdekeit tartja szem előtt. A társadalmi keretek közötti kisszerű érdek-követés (aminek jelképe a szorgalmas német „Vater”) helyett a hősök inkább saját nem mindennapi céljaikat valósítják meg a társadalmi-együttélési szabályokkal, a konvencióval, az általánosan

²⁶ *A kamasz*: i. m.

²⁷ Dosztojevcszkij: *A félkegyelmű* Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2002. I. m. 189.

²⁸ Az odúlakó Lizája, az uzsorás öregasszony és testvére a *Bűn és bűnhődés*ből, Sztavrogin „kísérleteinek” alanyai (különösen Matrjosa), Pjotr Verhovenszkij mesterkedéseinek áldozatai (Satov és mások), a Szmergyakov által meggyilkolt Fjodor Pavlovics Karamazov, a szenvedély hőseinek áldozatai, az ideologikus öngyilkosságot elkövetők, akik saját magukat használják eszközként teóriájuk megvalósításához, illetve Nasztaszja Filippovna, vagy éppen Grusenyka férfiakkal való „játszmáinak” kárvallottjai (az előbbinél különösen Rogozsin, az utóbbinál Dmitrij Karamazov).

elfogadott, de nem követett értékekkel való nyílt szembehelyezkedéssel. Ez fejeződik ki a pénzhez való viszonyban. A hősök olyan társadalomban élnek, ahol a pénz a legfőbb érték, ahogy Fehér Ferenc fogalmaz: „az embereket összekötő személyes viszonyok egyetlen tárgyi közvetítője”.²⁹ A felsorolt szereplők a pénzt a mindennapiság, a közönségesség szimbólumaként kezelik, amin felül akarnak emelkedni. E hősök megvetik a pénzt, de szükségük is van rá, hiszen azt saját nagyságuk önmaguk előtti bizonyítása során nem nélkülözhetik. Raszkolnyikov nem akarja, hogy húga a pénzért menjen hozzá Luzsinhoz (hogy ezzel rajta segítsen) és ő sem állna be az ügyvédhez dolgozni. Inkább gyilkol a pénz megszerzése érdekében. Ahogy Szmergyakov is ebben a tetteben látja az emberistenné válás feltételét. *Pénzhez egyik hős sem munkával, a társadalomba való betagozódással jut, vagy akar jutni.* A pénzszerzés leggyakoribb módjai: családi vagyon, öröklés (Sztavrogin gazdag családból származik, Pjotr Verhovenszkij az anyja, Ivan Karamazov az apja után örököl, vagyoni igényei alapon: Verszilovnak, Dmitrij Karamazovnak), gyanús pénzügyi ügyletek (Fjodor Pavlovics, de tőzsdei ügyleteket tervez a „kamasz” is), lopás (Dmitrij), szerencsejáték (a „kamasz”, vagy *A játékos* című kisregény főhőse esetében).³⁰ A pénz mindegyiküknek csupán eszközt jelent saját nagyságukat bizonyító tervük megvalósításához. Kirillov az, akinek ehhez nincs szüksége pénzre. Arkagyij, a „kamasz” eszméjének középpontjában ugyan a pénz áll, de annak megszerzése után nem fényűző életet akar élni. Célja *a magány és a hatalom*: elhatárolódni az emberektől és élvezni a pénzzel járó hatalmat, hiszen az „még a senkit is az első helyre emeli”.³¹ Azt tervezi, hogy nem hozza nyilvánosságra gazdagságát, elég lesz neki, ha *a legteljesebb szabadság, az erő biztos tudatát érzi.* Sőt, ha már elég pénze lesz, szétosztja az egész vagyonát, ezzel is a hatalmát bizonyítja saját magának.³²

Az érett korszak nagy műveinek Én-központú *főhősei* – ahogy láttuk – nagyrészt az *elsőként és a harmadikként említett elismerési sérelmekkel jellemezhető* (szeretet-hiány és a társadalmi megbecsülés hiánya). Azonban ezek a hősök nem arra törekszenek, hogy valódi szeretet-kapcsolatba lépjenek (persze ott van bennük ez a vágy), és nem is az a céljuk – mint a korábbi művekben Makar Gyevuskinak (*Szegény emberek*), Goljadkinak (*A hason-*

²⁹ Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága*, Második, átdolgozott kiadás, Cserépfalvi, Budapest, 1994. 72.

³⁰ Dosztojevszkij: *A játékos* Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet, In. *Egy nevetséges ember álma, Kisregények*, Európa, Budapest, 1980.

³¹ *A kamasz*: i. m. 97.

³² Arkagyij eszméjéről lásd: i. m. 86-101.

más), Fomának (*Sztyepancsikovo falu és lakói*)³³, vagy a tárgyalt művek mellékszereplői közül Katyerina Ivanovnáának (*Bűn és bűnhődés*) –, hogy annak a társadalmi közegnek az elismerését elnyerjék, amelyben élnek, bár ennek vágya, még ha nem is vallják be önmaguknak, szintén ott van pl. az odulakónál, Nasztaszja Filippovnáánál, vagy Arkagyijnál. Az ilyen hősök alapvető célja az, hogy *az egyéni módon értelmezett önmegbecsülésüket fenn tartassák. Saját magukat a környezetükből kiemelkedő különleges embernek akarják látni.* Még ha ott is van bennük a szeretet vagy a társadalmi megbecsülés vágya, ezeknél sokkal erősebb az a késztetés, hogy önmagukat a saját módjukon felfogott kiválóság-mérce alapján elismerhessék. *A méltóságként felfogott kiválóságot tehát az egyénileg értelmezett, mások véleményétől függetlenül önmegbecsülésre szűkítik.* Fontos látni, hogy az elismerési sérelmek teszik lehetetlenné a hősöknek a világhoz és önmagukhoz való pozitív viszony kialakítását, ehhez járul továbbá metafizikai elvesztettségük. Az elismerési sérelmekkel küzdő hősök Én-centrikusságában, a világgal való szembenállásukban nagy szerepet játszik az is, hogy *nem találnak érvényes metafizikai világmagyarázatot és olyan értékeket, amelyekre építhetnék az életüket.* Egyetlen abszolút érték létezik számukra, ez saját Énjük.

A legtöbb főhős kidolgoz valamilyen, a saját *különleges Énjén alapuló eszmét.* Ennek lényege lehet a társadalomtól való elhatárolódás megvalósítása. Az agresszivitás, ha jelen is van, ezeknél a hősöknél (odulakó, Arkagyij Dolgorukij) a legcsekélyebb mértékű. *A metafizikai lázadó, emberistenségre törekvő eszme-embereket viszont szélsőséges erőszak (agresszió és/ vagy önagresszió) jellemzi.* Sztavrogin a morális határokkal való játék során akarja bizonyítani magának az Isteni Rend érvénytelenségét és saját Énje hatalmát. Ivan Karamazov keserűen szembenéz Isten és a halhatatlanság hiányával és ebből az emberistenre vonatkozó „mindent szabad” elvét vezeti le, amelyet Szmeryakov vált tettekre. Kirillov az ember istenségét „indok nélküli” öngyilkosságával akarja bizonyítani. Az öngyilkosság, mint végső tiltakozás az előbb említett szereplőknél is jelen van. Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan hősök, akik nem az emberistenség bizonyítása miatt jutnak el a „logikai öngyilkosság” elkövetéséhez, bár esetükben is jelen van az Én és a

³³ Vö. Dosztojevszkij: *Szegény emberek* Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet, In. Dosztojevszkij: *Kisregények és elbeszélések. Első kötet*, Európa Könyvkiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1965., *A hasonmás* Fordította: Grigássy Éva, In. Dosztojevszkij: *Kisregények és elbeszélések. Első kötet*, Európa Könyvkiadó, Bp., Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1965), *Sztyepancsikovo falu és lakói* (fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet, In. Dosztojevszkij: *Kisregények és elbeszélések. Második kötet*, Európa Könyvkiadó, Bp., Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1965.

világ szembeállítása.³⁴ Az absztrakt emberszeretet megvalósítására törekvő eszme-emberek esetében az emberiség szeretete a cselekvés indoka, valójában az Én erejének, ha úgy tetszik istenségének bizonyítása a tét, amelyhez az erőszak is hozzátartozik. Raszkolnyikov – bár nyíltan nem tagadja meg az Istent – azért követi el az Isteni Rendet és az emberi méltóság tiszteletének elvét durván sértő cselekedetét, a gyilkosságot, mert úgy véli, *hogy az emberiségért cselekvő kivételes emberre más szabályok vonatkoznak*, mint a közönségesekre. Az Ördögök forradalmárai egy új társadalmi rend megteremtésére törekszenek, de ezzel saját különlegességüket akarják bizonyítani és az új rendtől ambícióik teljesülését várják. Különösen igaz ez Pjotr Verhovenszkijre, aki nem is forradalmárnak, hanem szélhámosnak tartja magát. A Nagy Inkvizítor (mint Ivan Karamazov egyik „alteregója”) úgy gondolja, hogy az ő feladata a *krisztusi tanítás módosítása* az emberek érdekében, valójában inkább a saját erejének bizonyítékaként.³⁵ Vannak olyan hősök, akik eszközként használnak embereket, azonban nem valamely eszme megvalósítása, a metafizikai lázadás miatt, hanem azért, mert korában őket is megaláztak (ezek után nyilvánvaló, hogy ide Nasztaszja Filippovna és Grusenyka sorolható, de az odúlakó is megalázza Lizát, az egyetlen embert, aki szeretettel fordult felé.) És végül néhányan (Rogozsin, Verszilov, Fjodor Pavlovics és Dmitrij Karamazov) Énjük különlegességét azzal próbálják bizonyítani maguknak, hogy megszerzik azt a gyönyörű és elérhetetlennek tűnő nőt, akibe szerelmesek. Ha a legvégletesebb erőszak kell ehhez, akkor attól sem riadnak vissza (lásd Rogozsint, aki meggyilkolt szerelmének testét birtokolhatja csak).³⁶

³⁴ Az öngyilkosságok háttérben többféle motiváció állhat a dosztojevskiji művekben. Az eszmei öngyilkosság, a „logikai öngyilkosság” egyfajta értelmezése jelenik meg az *Ítélet* című írásban (amit *Az író naplójában* publikált a szerző, fordította: Grigássy Éva, In. *Tanulmányok, levelek, vallomások*, Magyar Helikon, Budapest, 1972. 92-95., ez itt az értelmetlen emberi élet ellen való tiltakozást jelenti. Ilyen öngyilkosságra készül a „nevetséges ember” és Ippolit. Bár ezekben is jelen van az Én és a világ (természet) szembeállítása, de meghatározó módon az *Én erejének* felmutatását jelenti Sztavrogin utolsó tette, illetve Szvidrigajlové és Szmergyakové, továbbá Ivan Karamazov harminc éves korára tervezett öngyilkossága is ebbe a sorba illik. Kirillov ugyanakkor kifejezetten az ember szabadságát, emberistenségét akarja bizonyítani „pedagógiai öngyilkosságával” (Camus nevezi így). Másfajta indokból, de eszmei, logikai alapon lesz öngyilkos Kraft (*A kamasz*): nem általában az embernek, hanem az orosz embernek nem érdemes élnie. Az *elviselt sérelmek* miatt lesz öngyilkos *A kamaszban* Olja, de Verszilov is a *világból való menekülés* miatt fordítja maga ellen a pisztolyt (bár nem sikerül kioltania az életét).

³⁵ Lényegében Verszilov eszméje is ide sorolható (azzal az eltéréssel, hogy ebben nincs szó az egyes ember feláldozhatóságáról): Verszilov úgy véli, hogy ő is azon kiválasztottak egyike, akik elvégzik az eszmék és emberek összebékítését, azonban gyengeségei eltérítik őt eszméje megvalósításától.

³⁶ *A játékos* című műben a játékszenvedély tölt be hasonló szerepet (amely Alexis esetében a Polina iránt érzett szerelemnél is erősebbnek bizonyul).

Az Én-központú főhősök tehát csak önmaguk, vagy más emberek feláldozása árán tehetik nyilvánvalóvá önmaguk előtt Énjük kiválóságát. Néhányan saját magukat használják eszközként, de legtöbben mások emberi méltóságát hagyják figyelmen kívül: ami lehet megalázás, bántalmazás, megerőszakolás, vagy legvégtetesebb módon a Ne ölj! parancs megszegése.

Fontos hangsúlyozni a hősök *bizonytalanságát*: maguk is kételkednek az Énjükön, a világ és a másik ember elutasításán alapuló eszméjük, viselkedésmódjuk igazságában, de a „szív” – Dosztojevszkij a szeretetre való képességet a szív metaforájához kapcsolja – szólamát újra és újra elhallgattatják magukban. Mindez a dosztojevszkiji művek dialogikusságához vezet, amelynek jellegzetességeit Bahtyin tárta fel meggyőző módon, aki szerint Dosztojevszkij műveinek alapvető vonása a teljes értékű szólalom gazdag polifóniája, amelyhez szorosan kapcsolódik a dialogikusság: a polifonikus regényben *minden mozzanatot dialogikus*.³⁷

Dosztojevszkij utolsó korszakának vizsgált műveiben az Én-központú főhősök tehát arra töreksenek, hogy pozitív módon viszonyulhassanak önmagukhoz. De ha azt mondjuk – és az elismerés-elmélet kiindulópontja ez –, hogy mások pozitív értékelése nélkülözhetetlenül szükséges mindhárom elismerési forma esetében az önmagunkhoz fűződő pozitív viszony kialakításához, *a különlegességként értett önmegbecsülésre való törekvés eleve kudarcra van ítélve*. Ez csupán *a szeretet és az önszeretet*, illetve *a közösségi megbecsülés és az ezen alapuló önmegbecsülés pótszere csupán*. Hiszen hiába van jelen saját különlegességének tudata, ha ez *a hős önbizalmát*, és az eredeti értelmében felfogott *önmegbecsülését képtelen helyreállítani: a szeretet-hiány és a társadalmi kirekesztettség fennmarad, sőt erősödik*, hiszen az Én különlegességének felmutatása mások megalázásához, elpusztításához, vagy önfelszámoláshoz vezet.

A regényekben a „pozitív szépségű” hősök: Szonya (*Bűn és bűnhődés*), Miskin (*A félkegyelmű*), Tyihon (*Ördögök*), Makar Dolgorukij (*A kamasz*), Zoszima, Aljosa Karamazov, Ivan poémájának Jézusa (*A Karamazov testvérek*) a „Szív” méltóságát képviselik. A „Szentek” mellett még számos olyan szereplőt lehetne felsorolni, akik szintén a „Szív” útján járnak: a szelídek, a

³⁷ Mihail Bahtyin: *Dosztojevszkij poétikájának problémái* (fordította: Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István, Horváth Géza, Gond-Cura/Osiris, Budapest, 2001. 10-11., 56-57. Bahtyin részletesen foglalkozik továbbá a karnevalizációval a Dosztojevszkij művek kapcsán. A karnevalizált irodalom meghatározó sajátossága a dialogikusság, a szókratészi dialógus is ennek az irodalomnak a része. Dosztojevszkij a menipposzi szatíra vagy menippea műfajához kapcsolódik, de számos tekintetben meg is újítja azt. I. m. 128-223.

„tanítványok”.³⁸ A „Szív” emberei *nem érveikkel hatnak elsősorban, hanem életükkel, jelenlétükkel*. Számukra az Isteni Rend hirdetése és az emberi méltóság összetartozik. Minden emberre (a legnagyobb bűnösre is) mint istenképmású lényre tekintenek, ezért nem elégednek meg azzal, hogy pusztán tisztelik a másik embert, ez csak az alapfeltételét jelenti a cselekvő szeretetnek, ami az emberi méltóság felismeréséből következő legmegfelelőbb viselkedési mód.

A dosztojevszkiji művekben az *egység hiányának tragédiája és az egység megvalósításának szükségessége válik nyilvánvalóvá*. Az egység vágya ott van a „ragadozóknak”, az „eszme embereknél” is, ez mutatkozik meg pl. az emberistenek aranykoráról szőtt látomásaikban, de egyértelművé lesz, hogy az egység csak a jelenlét szeretet-cselekvéseiben realizálódhat. A „Szív” emberei ezt az egységet próbálják megvalósítani. A szenvedés, a megalázottság, a szenvedély, a lázadó ész, az értelmetlen élet és a halál borzalma ellenében képviselik azt, hogy csak az egységre való törekvésben érezhetjük át a racionálisan megfejthetetlen Rendet. Sokszor csak pillanatokra világosítják meg azoknak a „szívét”, akiket fogva tart az idegenség tapasztalatának ereje, olykor pedig még erre sem képesek. Az idegenség tapasztalata még a „Szív” emberét is kétségbe ejtheti, akár összeomlásához is vezethet (lásd Aljosát és Miskint: az előbbi képes túljutni a válságon, az utóbbi nem).

Az egység a művekben a „szív” szavakban és szavakon túli módon kifejeződő szólamához kapcsolódva jelenik meg. E szólamot képviselik a pozitív szépségű hősök, a „Szív” emberei, de e szólam mindenkiben ott rejtőzik. Az Én-központú hősök az önmegbecsülésükhöz szükséges cselekvés során önmaguk igazságát akarják bebizonyítani önmaguknak, és megpróbálják elhallgattatni az „idegen szót”. Az ilyen hősök más racionális szavának érveit racionális érvekkel cáfolják. Amivel azonban képtelenek spekulatíván szembehelyezkedni, az a „szív” szólama, amely kifejeződhet szavakban és szavak nélkül. A „szív” szava nem racionális szó és nem a szenvedély szava, hanem *közös emberségünk, együtt-létünk átérésének képességéből – amit nevezhetünk akár együtt-érzésnek is – eredő szó*. A „Szív” hőseinek, pl. Miskinnak vagy Aljosának átható szava a „szív” szava, amely a vívódó hősben a „szív” szólamát erősíti fel. De a „szívre” legerősebben nem a szavak hatnak, hanem az érintés, a csók, a szeretet nem szavakban megnyilvánuló kifejeződései. Vagy a másik *arcának* megjelenése a tudatban.

Dosztojevszkij legfontosabb regényhősei az emberi méltóság tiszteletéhez nem spekulatív úton jutnak el, hanem átérzik közös emberségüket. A „Szív”

³⁸ Ide tartozik pl. Szonya a *Kamaszból*, a „tanítványok”: Kolja, Vera és Radomszkij Miskin, illetve Kolja Kraszotkin és társai Aljosa esetében, és itt most nem említjük azokat, akikről az előbb volt szó, az újjászületett „lázadozókat”.

méltósága az embert célnak tekinti, és nem eszköznek, de ez nem a spekulatív ész által levezetett követelmény, ahogyan ez pl. a kanti filozófiából következik. Kant szerint az ember morális autonómiájából adódóan erkölcsi törvényhozó, de be kell látnia, hogy valamennyi emberről (eszes lényről) elmondható ugyanez, ebben áll az ember méltósága. Így az erkölcsi törvényhozás mindig csak valamennyi emberre tekintettel végezhető el, ezt mondja ki az univerzalizáció elve, a kategorikus imperatívusz.³⁹ A „Szív” *méltósága nem észbeli belátáson alapul*. Ezért nincs szó arról sem, hogy az emberi méltóságot pusztán a kereszténység tanításának, az istenképűség tételének elfogadására alapozzuk. *Itt egzisztenciális belátásról van szó*. Ez történt meg a pozitív szépségű hősöknél is, akik többsége nem egyházi személy (Szonya, Makar, Miskin, de Aljosa is csak rövid ideig él a kolostorban), illetve a szerzetesek, Tyihon és Zoszima is valamiképpen elkülönülnek az egyháztól, a saját útjukat járják. Kereszténységük nem az egyházi dogmák követésére szorítkozik: az emberek felé fordulnak.⁴⁰ *Jézust az Egység egzisztenciális hőseként követik*. Az egységes létezés, az együtt-lét rendjét Isteni Rendként fogják fel. Isten az egység rendje emberi ésszel nem felfogható értelmének szimbóluma, a halhatatlanság hirdetésében e rend iránti „bizalom” fejeződik ki.

3. BEFEJEZÉSKÉNT

Dosztojevszkijnél láthatjuk, hogy az elismerési sérülések az Én és a világ, az Én és a másik szembeállításához, illetve radikális tettekhez kötött önelismerésre törekvéshez vezetnek, amelyek az elismerési sérüléseket nem állítják helyre, csupán az elszakítotttságot fokozzák. A *morális normák és az etikai értékek* megkülönböztetésén alapuló kortárs kantiánus morálfilozófia (pl. az apeli és habermasi diskurzusetika) és a modern jog az emberi méltóság tiszteletét várja el az emberek egymással való kapcsolatában.⁴¹ Az, hogy ki milyen értékeket, elveket vall ezen túl, egyéneenként, társadalmi-kulturális beágyazottságtól függően változhat. A szeretet-etika csak egy a sok lehetséges és választható etikai hozzáállás közül. Dosztojevszkij regényeiből viszont nyilvánvalóvá válik, hogy a modern társadalmak emberét a metafizikai elveszettség (az

³⁹ Vö. Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor, In.: I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Budapest, 1991)

⁴⁰ Havasi Ágnes írja: „A sztarecek szerzetesi (vagy zarándok) mivoltukban kivonulnak a világból, hogy hivatásuk szerint arról lemondva, attól távolságot véve mégiscsak a világban (elsősorban lelki) szükséglet szenvedőket szolgálják.” Havasi Ágnes: *Dosztojevszkij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete* (Pápai Református Teológiai Akadémia, L' Harmattan, Pápa, Budapest, 2008) 136. o.

⁴¹ Lásd erről: Barcsi Tamás: *Az emberi méltóság filozófiája* (Typotex, Bp., 2013)

ideológiai zűrzavar) és a szeretet-nélküliség („véletlen” családok, az odúlakók magánya), az önmegvalósítás problematikussága a világgal és a másikkal való szembehelyezkedésre, az ezen alapuló „rendteremtésre”, vagy éppen a „rendtelenség” tételezésére készíti. A dosztojevszkiji lázadók átérzik szabadságuk súlyát, önmagukat választják, emberistenekké akarnak válni, még akkor is, ha az emberiség absztrakt szeretetére hivatkoznak. Dosztojevszkij számos hőse pedig menekül a szabadságával való szembenézés elől, az érzékiesség, az alkohol, a szerencsejáték kábulatába. Mindkét magatartásmód a „másik” figyelmen kívül hagyását eredményezheti és fokozhatja az egyén világban való elveszettségét. *A frusztrált Én-en alapuló rendteremtési kísérlet és a közömbösség, a szabadsággal való szembenézés képtelensége* egymást erősítve az emberi méltóság legdurvább megsértéséhez, szélsőséges agresszióhoz, az emberek semmibevételéhez vezethet, a 20. század történelme bőven szolgáltat erre példát. Nyilvánvaló a tanulság: hiába tesszük napjainkban alkotmányos értékke az emberi méltóság tiszteletét, ha olyanok a társadalmi viszonyok, amelyek frusztrált individuumok tömegét termelik ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái* (Fordította: Könczöl Csaba, Szöke Katalin, Hetesi István, Horváth Géza, Gond-Cura/Osiris, Budapest, 2001.)
- Barcsi Tamás: *Az emberi méltóság filozófiája* (Typotex, Budapest, 2013.)
- Barcsi Tamás: *A „Szív” méltósága. Az emberi méltóság és az elismerés problémája Dosztojevszkij műveiben* (Partitúra, 2014. 2.)
- Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete* (Fordította: Baán István, Európa, Budapest, 1993.)
- Carver Charles S.-Scheier Michael F.: *Személyiségpszichológia* (Osiris, Budapest, 1998.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A félkegyelmű* (Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2002.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A hasonmás* (Fordította: Grigássy Éva, In. Dosztojevszkij: *Kisregények és elbeszélések. Első kötet*, Európa Könyvkiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1965.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A játékos* (fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet, In. *Egy nevetséges ember álma, Kisregények*, Európa, Bp., 1980.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A kamasz*, (Fordította: Szöllősy Klára, Jelenkor, Pécs, 2007.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek I-II.* (Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2004)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Bűn és bűnhődés*, (Fordította: Görög Imre és G. Beke Margit, Európa, Budapest, 1993.)

- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Egy nevetséges ember álma* (Fordította: Makai Imre, In. *Egy nevetséges ember álma. Kisregények*, Európa, Budapest, 1980.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Feljegyzések az egérlyukból* (Fordította: Makai Imre, Európa, Budapest, 1982.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Ördögök* (Fordította: Makai Imre, Jelenkor, Pécs, 2005.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Szegény emberek* (Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet, In. Dosztojevszkij: *Kisregények és elbeszélések. Első kötet*, Európa Könyvkiadó, Budapest. Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1965.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Sztyepancsikovo falu és lakói* (Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet, In. Dosztojevszkij: *Kisregények és elbeszélések. Második kötet*, Európa Könyvkiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1965.)
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Tanulmányok, levelek, vallomások* (Fordította: G. Lányi Márta, Grigássy Éva, Király Zsuzsa, Kulcsár Aurél, Makai Imre, Recski Ágnes, S. Nyíró József, Szabó Mária, Magyar Helikon, Budapest, 1972.)
- Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága* (Második, átdolgozott kiadás, Cserépfalvi, Budapest, 1994.)
- Freud, Sigmund: *Dosztojevszkij és az apagyilkosság* (Fordította: Ülkei Zoltán, In. *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerkesztette: Bókay Antal-Erős Ferenc, Filum, Budapest, 1998.)
- Havasi Ágnes: *Dosztojevszkij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete* (Pápai Református Teológiai Akadémia, L' Harmattan, Pápa, Budapest, 2008.)
- Honneth, Axel: *Elismerés és morális kötelesség* (Fordította: Weiss János, In. Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, Jelenkor, Pécs, 1997.)
- Honneth, Axel: *Elismerés és megvetés* (Fordította: Weiss János, In. Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*, Jelenkor, Pécs, 1997.)
- Honneth, Axel: *Harc az elismerésért* (Fordította: Weiss János, L' Harmattan, Budapest, 2013.)
- Horney, Karen: *The Neurotic Personality of Our Time* (W. W. Norton & Company, New York, London, Third Edition, 1994.)
- Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor, In. I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Budapest, 1991.)
- Tényi Tamás: *A (haldokló): A Szelf ellentmondásosságának mintázatai egy Raszkolnyikov álomban és Nietzsche összeomlásában* (Psychiatria Hungarica 2013. 28. 3.)
- Weiss János: *Az elismerés elmélete* (Áron Kiadó, Budapest, 2004.)